

från utspel till reaktioner och kommentarer, i olika grenar av de debatter där frågorna behandlades och opinioner sökte påverkas. Denna närhet är en styrka såtillvida att den för läsaren tätt inpå de diskussioner som faktiskt fördes och de förståelser som artikulerades. Men det är ett skrivsätt som sannolikt fungerar bäst för de läsare som på förhand är insatta i tidsepoken, persongalleriet och huvuddragen i de händelseförlopp som källorna kommenterar. Jag misstänker att den skara som nu kan ha full behållning av boken är mindre än vad den kunde ha varit om några av premisserna i slutkapitlet hade fått ingå i en något längre inledning, om något av själva separationsförloppet hade rekapitulerats på samma ställe, och om huvudkapitlet hade föregåtts av något slags försök att introducera och lokalisera i förhållande till varandra de personer och organisationer som spelar huvudrollerna i texten och i de refererade dokumenten. De läsare som, i likhet med mig själv, då och då går vilse bland detaljerna eller vill veta mer om personerna rekommenderas att konsultera traditionella historiska verk som komplement. Den som lyckas uppdriva parallella svenska och norska framställningar kan då på köpet få chans att bekräfta beständigheten i de divergerande versioner som Hammar ser växa fram i perioden efter 1905 – och den tidigare alltför utbredda tystnaden om de kvinnliga aktörerna i sammanhanget.

Barbro Blehr, Stockholm

Etik och genteknik. Filosofiska och religiösa perspektiv på genterapi, stamcells forskning och kloning. Carl-Gustaf Andrén & Ulf Görman (red.). Nordic Academic Press, Lund 2004. 204 s. ISBN 91-89116-74-7.

Gentekniken och dess många tillämpningar har diskuterats i flera olika sammanhang under de senaste 10–15 åren. Inte minst intensiva var diskussionerna i början av 2001 då stora delar av människans gensekvens hade kartlagts och man började spekulera över möjliga användningsområden. Gentekniska tillämpningar inom djur- och växtnäring, liksom inom sjukvården, har under teknikens framväxt väckt starka reaktioner av både positiv och negativ karaktär. Ibland har gentekniken framställts som lösningen på svåra ärftliga sjukdomar som Huntingtons sjukdom eller cystisk fibros. Andra gånger lyfts skräckscenarier fram och vi ser klonade kopior av Hitler eller missbildade djur som frukten av genteknik. Både inom medicinsk etik och bland männi-

skor i allmänhet har frågor om genterapi, genmodifiering, kloning och stamcells forskning engagerat och debatten har böljat fram och tillbaka. Man har frågat sig om det är rätt att flytta gener mellan arter och om man verkligen bör ställa genetiska diagnoser när man inte har möjlighet att lindra eller bota den diagnostiserade sjukdomen. Inte minst svår är frågan om vem som skall ha tillgång till den genetiska informationen om en människa.

I media och debatt har ibland människor med religiös bakgrund yttrat sig. I Sverige har det framför allt varit personer från katolska kyrkan eller Svenska kyrkan som har deltagit i debatten. Ibland har politiker med kristen bakgrund höjt sin röst i debatten. Dessa kristna debattörer har dock varit i minoritet i samhällsdebatten. Ett skäl till att kristna och andra religiösa personer inte i högre grad deltagit i den offentliga debatten om genteknik kan vara att de ofta har avvisats som konservativa och just religiösa och därmed utan legitimitet. Denna tendens har framför allt varit påtaglig i dagspressen. Ett annat skäl till att vi hört få röster som uttalat sig om religioners syn på exempelvis kloning eller stamcells forskning kan vara att det är svårt, för att inte säga omöjligt, att säga vad exempelvis kristendomen eller islam har för uppfattning i dessa frågor. Den mångfald av riktningar som ryms inom varje religion, tillsammans med den komplexa tolkningsproblematik som moderna fenomen ställer teologer och etiker inför, gör att bedömningen av gentekniska tillämpningar kan variera mycket inom en och samma religiösa tradition.

Mot bakgrund av denna relativa tystnad från religiösa företrädare i frågor om genteknik är boken *Etik och genteknik. Filosofiska och religiösa perspektiv på genterapi, stamcells forskning och kloning* mycket välkommen. Boken är en av frukterna från ”Etikforskningsprogrammet i anslutning till Swegene och Wallenberg Consortium North (WCN)”. En grundläggande utgångspunkt i föreliggande bok är att etiska övertygelser och ställningstaganden inte enbart hänger samman med konsekvenser av handlingar eller med etiska teorier eller normer. Övergripande tolkningar av tillvaron och av människan, det som brukar kallas livsåskådningar, spelar också roll för hur man tar ställning i etiska och gentekniska frågor. Boken har ambitionen att spegla både sekulära och religiösa livsåskådningar och deras möte med skilda gentekniska tillämpningar. Utöver de tre abrahamitiska religionerna, judendom, kristendom och islam, som avhandlas av tre olika författare i separata kapitel, innehåller också boken en diskussion om

sekulärfilosofiska uppfattningars betydelse för bedömningen av genteknik. Detta sekulärfilosofiska avsnitt ter sig dock bitvis anakronistiskt, då filosofer som exempelvis Kant inte rimligen kan kallas sekulär.

Boken är mycket informativ och kan med behållning läsas av en bred publik med intresse för området. Det är utmärkt att både inledningen och respektive kapitel innehåller förklaringar av medicinska och genetiska termer, samt av religiös terminologi. Även i löpande text gör författarna på ett enkelt sätt klart vad gentekniska tillämpningar som stamcells forskning, kloning och genterapi innebär. Och det är just dessa tre nämnda tillämpningsområden, vilka alla berör människan, som behandlas av respektive författare. Valet av dessa tre områden ter sig rimligt, då det är dessa fält som är och har varit aktuella under senare år, om man bortser från de stora diskussionerna som rör genteknik, växter och djur. Om man som i denna bok lägger fokus på tillämpningar som rör människan, undrar jag ändå över varför man valt att inte ta upp den mycket aktuella PGD-tekniken. Preimplantatorisk Genetisk Diagnostik (genetisk diagnostik på fosterstadiet) accentuerar ytterligare bland annat frågor om fostret eller embryots status, frågor som redan fokuseras i bokens diskussioner om stamcells forskning och kloning.

Det är viktigt att påpeka att bokens diskussion om de religiösa traditionernas möte med gentekniken bygger på rabbiners, teologers och imamers uttalanden och reflektion i form av lärouttalanden, från organiserade möten om medicinsk etik och i enskilda arbeten. Författarna väljer att bortse från allmänna uppfattningar hos praktiserande judar, kristna eller muslimer. Det finns en tydlig medvetenhet hos författarna om svårigheten med att säga något slutgiltigt eller allmängiltigt utifrån en viss religiös tradition. Trots det blir bokens texter inte tråkiga eller intetsägande, utan man sätter ner foten och tar ställning utifrån vissa bärande linjer i de religiösa ledarnas resonemang. Och i dessa resonemang finns betydande likheter mellan judendom, kristendom och islam, liksom intressanta skillnader.

I bokens allra första kapitel inleder vetenskapsteoretikern Birgitta Forsman med en teoretisk diskussion om människosyn, och problematiserar begrepp som människovärde och mänskliga rättigheter, vilka inte sällan tas för självklara. Forsman gör i sitt sekulärfilosofiska avsnitt en mycket intressant genomgång av människosynen hos filosofer som bl.a. René Descartes, David Hume, Jean-Paul Sartre, John Locke, Margret Midgley och Ingemar Hedenius, men också antika filosofer som

Platon och Aristoteles kommer till tals. Forsmans samtalspartners är många, kanske väl många, vilket medför att det ibland blir svårt att minnas vems beskrivning av människan det nu handlar om.

Försöket att låta filosoferna och de andra sekulära tänkarna från historien möta gentekniken ger dock dålig utdelning. Ett av problemen med att låta döda filosofer möta en modern teknik är att de är just döda. Man kan bara spekulera kring hur Kant förmodligen skulle resonera om vissa gentekniska tillämpningar utifrån sitt kategoriska imperativ. Vad det innebär att se människan som ett mål i sig och inte som ett medel i mötet med kloning, genterapi och stamcells forskning kan få flera olika svar. Precis som Forsman säger är det många andra saker utöver människosyn som påverkar etiken, som ekonomin, psykologin och den vidare kulturella situationen. Därför är jag benägen att hålla med Forsman när hon säger att etiska principer som människovärdet och mänskliga rättigheter kan vara viktiga att proklamera, men det löser inte på något sätt de svåra etiska frågorna kring gentekniken. För att dessa eller andra etiska principer skall kunna tillämpas måste de möta de konkreta omständigheterna som omger specifika sjukdomar och enskilda människors lidande.

I viss mån kan man säga att problemet med allmänna etiska principer, som i sig inte ger några bra riktlinjer för hur man bör använda genteknik, gäller för de tre religioner som också behandlas. Men det finns en sak som skiljer den etiska diskussionen inom judendom, kristendom och islam från det abstrakta försöket att applicera filosofiska principer på gentekniken, och det är att diskussion inom de religiösa traditionerna pågår och har pågått i över tusen år. Visserligen stödjer man sig på allmänna etiska principer som att man bör rädda mänskligt liv, men vad det innebär i enskilda fall och i skilda tider har man inom en religion som judendomen diskuterat i utläggningen av den religiösa lagen genom historien. Och det är just inom den judiska religiösa lagen, halakhah, som den medicinskeptiska diskussionen har förts inom judendomen. Karin Hedner Zetterholm redogör utförligt för den metod de judiska rabbinerna använder sig av för att närma sig moderna tekniker som stamcells forskning eller kloning. Metoden innebär att man försöker identifiera fall i den rabbiniska litteraturen som liknar det moderna fall man försöker ta ställning till. Ur dessa s.k. analogifall drar man sedan fram vissa principer som tillämpas på den nya situationen.

Det är slående att man inom alla de tre stora judiska riktningarna, den reformjudiska, den konservativa

och den ortodoxa, är relativt överens om hur man bör bedöma de olika gentekniska tillämpningarna. I sina bedömningar av gentekniken bygger man framför allt på några principer i judisk tradition: budet att rädda liv, föreställningen att människan är Guds medhjälpare i att förbättra skapelsen, och budet att vara fruktsam, uppfylla jorden och lägga den under sig. Något förvånande kan det tyckas, med tanke på hur mycket de tre riktningarna inom judendomen skiljer sig åt på många andra områden, är att de alla bejakar förhållandevis kontroversiella tekniker som stamcells forskning och kloning i terapeutiskt syfte. Bakom denna positiva inställning döljer sig en viss uppfattning om livets början. Med stöd i ett Talmudtraktat, som hävdar att ett foster fram till fjortonde dagen av graviditeten betraktas som "endast vatten", tänker man sig att ett embryo utanför livmodern har en ännu lägre status. En sådan syn på embryot gör det möjligt att använda embryon i forskning och även framställa embryon i forskningssyfte. Vissa ortodoxa rabbiner kan också tänka sig att tillåta reproduktiv kloning eftersom barnlöshet betraktas som en stor olycka i judisk tradition, och man lägger stor vikt vid budet i 1 Mosebok 1:28: "Var fruktsamma och föröka er, uppfyll jorden...". Den judiska tanken att skapelsen är ofullbordad och att Gud har låtit människan bli Guds medhjälpare öppnar också för en generellt positiv attityd till genterapi.

I kapitlet om ortodox, katolsk och protestantisk kristendom visar Axel Carlberg hur reproduktiv kloning genomgående avvisas av dessa traditioner. Grunden för detta avvisande är tanken på människans särställning i skapelsen och hennes värdighet. En klon är anstötlig och utmanar människans unika identitet och Gudslighet, och kan bli potentiellt självdestruktiv eller kränkande för människovärdet och den personliga integriteten. Argument i sekulär tappning känns väl igen från den allmänna debatten om kloning. Terapeutisk kloning, som sedan februari 2005 är tillåten enligt svensk lag, finner inte heller något stöd bland de kristna tänkare Carlberg refererar till. Tanken bakom detta avståndstagande är att terapeutisk kloning riskerar att alltmer förtingliga inställningen till mänskligt liv.

Diskussionen om stamcells forskning är däremot mer splittrad mellan kristna teologer och traditioner. Det beror bl.a. på att stamcells forskningen (potentiellt) erbjuder terapeutiska vinster som måste vägas mot risken att kränka människovärdet om man tillåter forskning på embryon. Här finns en annan bild av embryot än vad fallet är bland många judiska tänkare. Framför allt inom

ortodox och katolsk etik framhålls att människolivet startar vid befruktningen. Embryot är då en fullvärdig mänsklig individ, vars liv och värde inte får kränkas.

Grundläggande för relationen mellan islam och modern genteknik är att naturvetenskap ses som förenlig med islam. I Koranen finns redan all kunskap om tillvaron och nya naturvetenskapliga fynd bekräftar bara det som redan finns nedtecknat. Jonas Svensson framhåller dock att detta inte betyder att kunskaperna kan användas hur som helst. Muslimska diskussioner om medicinsk etik liknar dem som förs i judiska och kristna sammanhang såtillvida att viljan och påbudet att bota sjukdom kommer i konflikt med andra bud, som exempelvis embryots status och värde.

Liksom inom den ortodoxa judendomen betonar också vissa muslimska etiker budet att sätta barn till världen. Men bland sunnitiska lärda finns dock ett starkt motstånd mot att använda donerade spermier och ägg vid provrörsbefruktning, då detta ses som ett äktenskapsbrott. När det gäller fostrets status och värde finns det olika uppfattningar, dock finns det uttalanden som kan tolkas som att de flesta ulama (religiöst lärda) menar att man borde tillåta stamcells forskning om det finns terapeutiska vinster med forskningen. Denna tillåtande inställning bygger på uppfattningen att fostret blir en fullvärdig människa först när det får en själ. Detta skeende beskrivs som en process under fosterutvecklingen, som är avslutad först 120 dygn efter konceptionen.

Det finns ett tydligt, men inte entydigt, motstånd mot kloning bland muslimska tänkare framför allt för att det anses medföra en devalvering av människovärdet. Kloning kan också ses som ett exempel på värsta sortens hybris. Här har människan stigit in i Guds ställe som skapare. Att inte underkasta sig, vilket är detsamma som att inte vara muslim, är en stor synd inom islam.

Viljan att bota och lindra sjukdom är framträdande i alla de religiösa traditionerna, så också bland de filosofer boken behandlar. De skiljelinjer som tecknas mellan och inom olika traditioner, visar med övertygande tydlighet att förhållandet mellan religion och genteknik är komplext och mångfacetterat. I detta menar jag att bokens huvudförtjänst ligger, i att den visar på att det är omöjligt att säga vad en kristen, judisk eller muslimsk uppfattning är om en viss genteknisk tillämpning. Boken visar inte bara på mångfalden i uppfattningar, utan ger också en bakgrund till hur man resonerar och varför man kommer fram till sina ståndpunkter. Slutligen är det intressant att notera att de frågor man brottas med, och de ståndpunkter man intar, inom olika religioner

och filosofier är mycket lika dem man möter bland folk i allmänhet.

Katarina Westerlund, Uppsala

Karin Johannisson: *Tecknen. Läkaren och konsten att läsa kroppar*. Norstedts, Stockholm 2004. 312 s., ill. ISBN 91-1301283-5.

Två uttrycksfulla ansiktsbilder täcker skyddsomslaget på idéhistorikern Karin Johannissons senaste bok *Tecknen*. På framsidan ses ett mansansikte vilande mot en kudde i vad som ser ut som en sjuksäng. Ögonen blundar. Munnen är stängd som i ett svagt njutande leende. Eller uttrycker den smärta? Baksidan täcks av ett kvinnoansikte, även det mot en kudde. Ansiktet är magert, blekt. En hand ligger under hakan. Blicken tycks vila på något obestämt bakom fotografen.

Vad är det vi ser i dessa bilder, tagna på 1930-talet? En plågad människa, ett porträtt av en diagnos eller en tillskriven smärtstereotyp? Johannisson konstaterar att dessa bilder på sjuka människor alltid är tagna med utgångspunkt i läkarens blick. Om detta särskilda seende och dess möte med patientens kropp är temat för boken, vars underrubrik ger ytterligare besked: *Läkaren och konsten att läsa kroppar*.

Läkarens kroppsliga möte med patienten är utgångspunkten i all medicinsk praktik, skriver Johannisson. Men hur mötet tedde sig och vilken kunskap som genererades förändrades i grunden under 1800- och 1900-talen. Johannisson noterar omöjligheten och det irrelevanta i att be patienten ta av sig kläderna vid 1800-talets början och självklarheten att göra detta vid seklets slut.

I den förmoderna medicinen konstruerades diagnosen via inlevelse och dialog. Den vanligaste mötesplatsen var patientens hem. En väsentlig del av läkarens kompetens låg i att driva berättelsen framåt, att omtolka den och prognostisera. Med klinikens födelse i början av 1800-talet förvandlades patienten från ett talande subjekt till ett vetandets objekt, som läkaren kunde klä av, knacka på, lyssna och känna på, mäta och granska. Dialogen mellan patient och läkare förändrades till att bli blickens dialog med kroppen.

Blickens svepte inte endast över kroppens yta utan sökte sig även in i kroppens djup via optiska instrument, obduktioner och senare också genom röntgenstrålar. Obduktionen blev central i den medicinska vetenskapens förmåga att knyta sjukdomarnas tecken till organiska förändringar. Genom att öppna den döda

kroppen konkretiserades detta samband mellan tecknet och sjukdomen. Som den franske stjärnobducenten Xavier Bichat skrev vid sekelskiftet 1800: "Öppna istället några kadaver: strax upplöser sig det dunkel som enbart observation inte kan skingra."

Karin Johannisson fokuserar inte endast läkarens blick på patientens kropp utan också betydelsen av läkarens egen kropp. Med ett nytt förhållande till den undersökta kroppen måste närhet och avstånd till patienten bestämmas utifrån kön, status och klass. Av den nya läkaren krävdes saklighet, slutenhet och vetenskaplighet. Det intima och det professionella fick aldrig blandas samman.

Johannisson beskriver skickligt den erotiska laddning som fanns i relationen mellan den manlige läkaren och den kvinnliga patienten, en laddning skapad av sökande blickar, kännande händer, naken hud, blottade kroppar och undersökningsrummets intima tvåsamhet. Men här fanns också äcklet inför den underklassiga, smutsiga och orena kroppen. Vid 1800-talets slut kunde äcklet rationaliseras genom bakteriologins genombrott. Den tvättade kroppen, skriver Johannisson, blev ett hygieniskt projekt. Det vita och det rena i sjukhusmiljön kom att markera professionalism och hygien.

Under 1800-talet ökade, som Johannisson uttrycker det, mängden tystnad i undersökningsrummen. I jakten efter tecknen utvecklade läkarna metoder för att lyssna, knacka och känna på kroppen. Teknikerna gavs beteckningar som auskultation, inspektion, percussio, palpation, touchering. De byggde inte endast på tillgången till patientens kropp utan också på att läkaren ställde sin kropp och sina sinnen till förfogande.

Författaren uppehåller sig helst vid mötet mellan den kvinnliga patienten och den manliga läkaren, den intima blickens och inte minst den intima beröringen. Vid 1800-talets början hade beröringen av kvinnans kropp varit omgärdad av strikta regler. Framförallt borde blickens fria rörlighet över kvinnans kropp begränsas. När tillläts gynekologen öppna ögonen? Kanske vid mitten av 1800-talet, då livmodersspegeln gav blicken tillträde till sidan. Gynekologstolen introducerades på 1880-talet. Och kring sekelskiftet tycks den gynekologiska undersökningen ha skiftat karaktär. Underlivet blottades nu för läkarens undersökande blick.

Parallellt ökade också tron på att kroppen bar de yttre tecknen för den inre människan. Ansiktet betraktades som ett själens fönster. Olika kroppstyper definierades: intelligenta, tuberkulösa, manliga, kvinnliga, atletiska, misskötta, bräckliga. Begreppen tycks oändligt många. Bilden och framförallt fotografiet fick allt större bety-